

- ~~15. Трубочанінов С.В. Країна замків і фортець. Кам'янець-Подільський:Оіом,2007. С. 21.~~
- ~~16. Мошак М. Сатанівська оздоровниця та подорож туристичними стежками Поділля. Кам'янець-Подільський,2008. С. 54-64.~~
- ~~17. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'яця на Поділлі. Кам'янець-Подільський:Абетка,20055. С. 208-209.~~
- ~~18. Іллінецька церква в селі Топорівці. URL: <https://we.org.ua/malovnychi-kutochky-ukrayiny/chernivetska-oblast/illinska-tserkva-v-seli-toporivtsi>~~
- ~~19. <https://castles.com.ua/chesnyky.html>~~
- ~~20. Корнєєва В. Монастир босих кармелітів у Бердичеві. Фортифікаційні споруди XVII ст. // Пам'ятники України: історія та культура. 1997. № 1. С. 65-66; Трубочанінов С.В. Країна замків і фортець. Кам'янець-Подільський:Оіом,2007. С. 19; Санктуарій Матері Божої Шканлерної у Бердичеві. Краків:Вид во Отців Кармелітів Босих,1998; 3 історії української реставрації. К.:Українознавство,1996. С. 237-242; <https://web.archive.org/web/20080611034544/http://ukrainainkognita.org.ua/Ukr/Misto/Berdychiv/kliash-tor.htm>; Пл. Соборна, 25. Монастир Кармелітів Босих. URL: <http://berdychiv.in.ua/монастир-кармелітів-босих>~~

В'ялець Андрій

УКРІПЛЕНІ РАЙОНИ «ЛІНІЇ СТАЛІНА» ТА ЇХ ПОТЕНЦІАЛ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО ТУРИЗМУ В РЕГІОНАХ

В останні роки все більшої популярності набуває внутрішній туризм, що свідчить про підвищення інтересу українців до власних пам'яток та історії. Серед цього процесу виокремлюється та набирає все більшу кількість прихильників військово-історичний туризм. «Військовий туризм (воєнний туризм, мілітарі туризм, зброярський туризм) — різновид туризму, метою якого є відвідання місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями. Ідея військового туризму полягає в тому, щоб зібрати максимум інформації про різні періоди історії. В Україні до військового туризму відносять замки, і пов'язані з ними військові дії, а також Фортифікаційні споруди, місця відомих битв, ДЗОТи, ДОТи, окопи, залишки техніки, бункери, великі оборонні лінії часів I та II світових воєн,...» [1]. Саме про потенціал для розвитку військово-історичного туризму об'єктів колишніх Укріплених районів так званої «Лінії Сталіна», розташованих на території України, і піде мова у цій статті.

В кінці 20-х, першій половині 30-х років на західних кордонах СРСР розвернулось грандіозне будівництво укріплених ліній, що простягались від Балтики до Чорного моря. В Радянському союзі ці укріплені лінії, а точніше сказати Укріплені райони, отримали назви в залежності від назви тих крупних населених пунктів, які вони прикривали. На заході ця укріплена лінія, збудована до 1939 року, та проходила вздовж державного кордону СРСР, отримала назву «Лінія Сталіна». На території України це Київський, Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський та Могильов-Ямпільський укріплені райони. Загальна кількість довгочасних вогневих споруд вражає, 1605 шт. різних типів та призначення [2, 15]. По укріплених районах вони

розподілились наступним чином: КиУР – 246, КоУР – 455; ЛеУР – 406; МЯУР – 299 [2, Табл.2]; НоВУР – 212 [3, 29]. По різному склалась бойова доля укріплених районів. Наприклад в Могильов-Ямпільському майже всі бойові оголовки знищені, в той час як в інших УР співвідношення вцілілих до знищених коливається.

В найкращому становищі з точки зору військово-історичного туризму знаходиться, безумовно, Київський укріплений район. Найбільший інтерес для відвідування тут становлять Мінні групи (декілька бойових оголовків об'єднаних підземною частиною, де розташовувались системи забезпечення життєдіяльності, казарми, склади та ін.) №401, 205, 179, 552/553. Артилерійські полу-капоніри №152, 554. Спостережні, командні пункти та вогневі точки з броньованими щитами що вціліли №131, 104, 204, 504,. Також інтерес становлять і інші споруди, до яких є нормальний доступ. Зусиллями ентузіастів декілька споруд музеєфіковані, і активно використовуються в військово-історичній діяльності. По КиУРу існує дуже велика кількість туристичних маршрутів, та проводиться активна військово-історична діяльність. КиУР є взагалі самим доступним і відвідуваним укріпленим районом через транспортну доступність та близькість до столиці. Переважна більшість споруд до того ж в останні роки опинилась в зоні житлової забудови. Найбільш доступна для відвідування ділянка від Житомирської траси на південь, аж до с.Круглик. Саме на ній знаходиться більшість туристично – цікавих об'єктів.

Наступним розглянемо потенціал Новоград-Волинського УР. Це один з найперспективніших для військово-історичного туризму УР. За кількістю мінних споруд НоВУР поступався лише Могилів-Ямпільському та Київському УР. Насамперед тут слід відзначити такі об'єкти як Гульські міни, міну (в опорі авто мосту) та підземний двоповерховий командний пункт в самому центрі Новограду.

В 9 кілометрах від Новограду, в с.Гульськ на східному березі р.Случ розташовані «Північна» та «Південна» мінні групи. Це самі складні та дорогі споруди УР.

«Південна мінна група» – сама велика мінна споруда НоВУР [3, с.168]. До її складу входили два кулеметні полу-капоніри (№417, 422), одна фронтальна вогнева точка (№426), артилерійський спостережний пункт (№421) та один артилерійський полу-капонір (№420). Вхід здійснювався через окремий вхідний блок. [3, с.168]. Загальна довжина підземних галерей більше ніж 514м. [3, с.171]. З урахуванням того, що вхідний блок міни підірваний в 1941 році, для її відвідування необхідно буде подолати аварійний лаз, та спуститись по скоб-трапу на глибину 12м., що додасть гостроти відчуттям від відвідування.

В підземній частині розташовувались: машинний зал; казарми для гарнізону з 54 чол; центральний та «оголовкові» туалети; душева; склади боєприпасів; котельня; ремонтна майстерня; центральне та «оголовкові» фільтровентиляційні приміщення; склад пального; кімнати для командного складу; санчастина [3, с.171-172].

«Північна мінна група» розташована в пагорбі, на вершині якого знаходиться давньослов'янське городище з валом, що додатково додає об'єкту цінності з точки зору ВІТ. До складу мінної групи входили два кулеметні полу-капоніри (№461, 462); фронтальна ВТ (№427); укриття для 45мм гармат (№418). Загальна довжина підземних галерей складає 536м, а підземних виробіток 688м. [3, с.178]. Підземні приміщення аналогічні «Південній мінній групі», за винятком того, що казарма розрахована на 87 осіб.

Крім мінних споруд дуже перспективний для ВІЕ окремий вузол оборони в с.Дідовичі, що зводився до 1939 року на стратегічному танко-небезпечному напрямку безпосередньо перед головною лінією оборони НовоВУР. Тут прямо вздовж магістралі Київ-Чоп розташовано більше півтора десятків споруд різного типу, що навіть не зустрічаються в інших місцях.

Також в самому Новограді розташовані спостережний пункт з бронеконпаком, артилерійській полу-капонір та капонір в опорі залізничного мосту, та ще багато цікавих об'єктів.

Нажаль на сьогодні туристичні маршрути по цим об'єктам не розроблені. Відвідують їх лише окремі ентузіасти що цікавляться військово-історичною тематикою та фортифікацією. Зазначені об'єкти становлять не аби який інтерес для іноземних колег з Польщі, Німеччини, Франції та ін. розташування згаданих об'єктів дуже зручне, вздовж однієї з центральних трас держави. Також можливо організувати туристичні маршрути по іншим об'єктам УР, вздовж р. Случ, для бажаючих пройти ці маршрути пішки чи, можливо, на човнах.

Наступний дуже перспективний для розвитку військово-історичного туризму Могильов-Ямпільський Укріплений район (МЯУР). Тут також є що подивитись, не дивлячись на те, що майже всі бойові оголовки цього УР підірвані в 1941 році, адже це найбагатший з усіх УР за кількістю підземних споруд. Їх тут аж 24! Серед них найбільша в європейській частині СРСР міна, Серебрійська (87а-д). Протяжність її підземних галерей близько кілометра. Також значну протяжність галерей мають Бронницька, Яружська, Ямпільська та Кременецька міни.

Особливістю МЯУР було те, що передній край його оборони проходив по р.Дністер, який на час будівництва був кордоном. Тому артилерійські півкапоніри (16 з 18) тут мають розгалужену підземну частину.

Район розташування УР досить відомий туристичним фірмам, але жодним чином не використовується саме в контексті ВІТ, не дивлячись на величезний потенціал. Тут великий вплив має досить велика віддаленість від столиці та центральних магістралей. Об'єкти МЯУР лишаються маловідомими для більшості туроператорів, на відміну від скажімо об'єктів КиУР. Більшість об'єктів жодним чином не пристосовані для туристичного відвідування.

Викликає надію спроба, зроблена у 2018 році Могильов-Подільською місцевою владою, яка провела військово-історичну реконструкцію на базі Серебрійської міни. Наскільки відомо автору, цього року планується аналогічний захід.

Також дуже перспективним вбачається включення в існуючі туристичні маршрути (до скельного монастиря Лядово, Буші, Мурованих Кирилівців, Могильов-Подільського та ін.) зазначених пам'яток МЯУР, які органічно доповнять одне одного. Також можливо розробити пішохідні та водні маршрути по лінії укріплень УР.

Нажаль, об'єм статті не дає можливості таким самим чином проаналізувати потенціал для військово-історичного туризму Летичівського та Коростенського УР, які, безумовно, мають свої особливості.

Також очевидним є те, що Україна має унікальний та колосальний потенціал для розвитку військово-історичного туризму в депресивних регіонах. Для цього потрібна в першу чергу заінтересованість місцевої влади в розвитку інфраструктури та якості надання послуг. Необхідно також привести пам'ятки у стан, безпечний та комфортний для відвідування.

1. https://uk.wikipedia.org/wiki/Військовий_туризм
2. «КРЕПОСТЬ РОССИЯ»: Историко-фортификационный сборник. Вип. 2. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – 252 с.
3. *Крестьянов А.Л., Верхованцев А.М., Гераймович С.А.* Новоград-Волынский укрепленный район: 1932–1941: (История, довоенная служба, боевое применение). – Житомир: Волинь, 2017. – 360 с.

Болтанюк Петро

~~МІСЬКІ БРАМИ~~ ~~МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ~~

~~Унікальними пам'ятниками фортифікаційного зодчества як міста Кам'янця Подільського так і усієї України є дві Міські брами Руська та Польська. Як зауважив М. Б. Петров брами «виконували роль парадних в'їздів до міста, а також були визначальними об'єктами у формуванні його територіальних меж. За ними вже знаходилися передмістя /.../ Руська й Польська брама при цьому відігравали й оборонну роль, слугували важливими атрибутами у формуванні топографії Долини та Заводдя (райони міста, що розміщувалися в долині річки Смотрич прим. авт.)» [3, с. 180].~~

~~Першу згадку про брами ми знаходимо за 1404 р. Цього року Владислав Ягайло разом з Вітовтом взяли в облогу місто й жителі міста відкрили ворота, а замок певний час оборонявся [7, с. 15]. Згадуються брами у статуті різницького цеху 1484 р.; згідно документу жителям міста та передмість заборонялося продавати м'ясо поза «брамами Кам'янця» [3, с. 178]. Перше зображення брам яке детально передає нам вигляд Руської та Польської брам є мідьорит Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. [1].~~

~~На утримання міських укріплень зокрема і брам з жителів міста збирався податок «сош» встановлений у 1519 р. та «сторожове». На цей збір утримувалась сторожа на двох міських брамах, на валах і біля Ратуші. Кількість сторожі становила 16 чоловік, при потребі їх число збільшувалось. Також на міські кошти утримувалось 2 гармати та 2 сурмачів [7, с. 88-89]. 1647 р. король~~